

ПОБУДОВА ІЄРАРХІЧНОЇ БАГАТОВИМІРНОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ І ЇЇ ПЕРЕВІРКА НА ДАНИХ ЩОДО УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ

Незважаючи на частоту вживання поняття соціального капіталу в науковій літературі, уніфікованого його визначення – а тим більше операціоналізації – немає. У цій статті здійснено спробу відобразити конструкт соціального капіталу в багатofакторній моделі з використанням даних декількох хвиль ЄСД щодо України та Польщі. Із застосуванням багатовимірного моделювання побудовано ієрархічні моделі соціального капіталу для України та Польщі в трьох вимірах: зв'язуючого та об'єднуючого соціального капіталу, а також комплексної моделі. У двох країнах вага факторів довіри, соціальних зв'язків і релігійної активності в моделі соціального капіталу виявилася різною. Отримані результати можуть бути застосовані в лонгitudних, міжкультурних і міжрегіональних дослідженнях, а також для визначення типу домінуючого (зв'язуючого чи об'єднуючого) соціального капіталу.

Ключові слова: соціальний капітал, зв'язуючий, об'єднуючий, ієрархічна багатовимірна модель, довіра, соціальні зв'язки, релігійна активність.

Попри численні дослідження феномену соціального капіталу, проведені в різних країнах, досі немає уніфікованого визначення цього поняття, що ще більше ускладнює його операціоналізацію. Відповідно, в науковій літературі сформувався певний розрив між теорією, яка вказує на важливість соціальних зв'язків та їхньої структури для економічного зростання, ефективності політичних інститутів і згуртованості громадянського суспільства, та емпіричними показниками, згідно з якими можна було б описати кількість і якість соціального капіталу, наявного в конкретному суспільстві. Ця праця є спробою розв'язання проблеми операціоналізації соціального капіталу (тут і далі – СК) та його відображення з використанням кількісних даних.

Теоретичною базою дослідження є класичні концепції СК на прикладах праць Бурдьє, Фукуяма, Патнема, Коулмена та Штомпки. Увагу звернуто на концепції зв'язуючого (тут і далі – ЗСК) та об'єднуючого соціального капіталу (тут і далі – ОСК), які запропонував Патнем; саме їх використано в цій роботі для побудови моделей СК.

Бурдьє розглядав СК на індивідуальному рівні як мережу зв'язків певного індивіда. Чим ширшою є соціальна мережа індивіда, до того ж більшу вагу мають слабкі зв'язки, тим більшим і потужнішим є СК певної людини. Оскільки соціальний капітал є базовим, тобто може бути перетворений в інші форми капіталів (наприклад, культурний чи економічний), то чим більше людина має зв'язків із представниками різних

суспільних груп, тим вищим є її СК і тим більше можливостей (для перетворення власного СК в інші форми) у неї є [3].

Фукуяма, на відміну від Бурдьє, розглядав довіру як основу СК, а цей феномен вважав радше колективним, аніж індивідуальним. На думку Фукуяма, СК формується на основі співпраці індивідів, яка, своєю чергою, ґрунтується на міжособистісній довірі членів цієї групи/суспільства. Процес формування СК, на його думку, йде знизу-вгору, адже контроль та втручання з боку держави не забезпечують та не дозволяють розвиватися міжособистісній довірі [4]. Таким чином, держава може створювати лише умови для створення СК, а саме його формування залежить від добробуту та активності громади. Продуктом СК у такому разі є здатність та готовність до співпраці для досягнення спільної мети (але передовсім громада має усвідомлювати цю мету та мати колективну потребу в її досягненні) [2]. Для формування довіри та усвідомлення спільної мети громада має поділяти певний набір норм, насамперед чесності та толерантності. Адже саме ці норми та цінності уможливають довіру одне до одного та співпрацю.

Коулмен стверджував, що СК ґрунтується на міцних зв'язках та закритих соціальних мережах, а також на міжособистісній довірі, що проявляється в очікуваннях та нормах взаємодопомоги та підтримки. Відповідно до цієї концепції, СК є певним типом ресурсу, що виникає в соціальних структурах. СК доступний для всіх

учасників діяльності і координує їхні дії на шляху до досягнення спільної мети. Взаємна довіра та взаємодопомога, своєю чергою, виникають завдяки цій координації і проявляються у спільних зобов'язаннях і очікуваннях, інформаційних каналах і соціальних нормах [1].

Концепція **Штопмки** визначає довіру як засадничу неформальну інституцію суспільства, яка формує специфічну культуру довіри, або, інакше кажучи, суму СК. В основі цієї культури лежать 3 моральні принципи: довірливість – очікування довірчої поведінки до себе з боку інших; вірність – прагнення не зловживати довірою інших та чесне виконання своїх обов'язків стосовно них; та солідарність – турбота про інтереси інших (щоб інтереси одного індивіда не вступали в протиріччя з інтересами інших) [10].

Відповідно до концепції **Патнема**, СК виражається через громадську участь. СК – це те, що сприяє кооперації, координації дій та досягненню мети, що є взаємовигідним для всіх учасників громади/суспільства. Також Патнем стверджує, що СК слід розуміти як соціальні зв'язки (мережі) та норми, які приносять користь окремим особам і колективам. Отже, СК є як приватним, так і суспільним благом. Причому він дає вигоди не лише тим особам, які роблять у нього інвестиції, а й широкій громадськості у вигляді позитивних зовнішніх чинників [6].

Після того як книга Патнема «Творення демократії» мала багато критики і запитань щодо того, чи дійсно високий рівень СК позитивно впливає на економіку, автор вніс уточнення до своєї концепції та розділив типи СК на зв'язуючий (bonding), який він також називав ексклюзивним (exclusive), та об'єднуючий (bridging), або інклюзивний (inclusive). Тож у пізніших працях Патнем стверджує, що ЗСК зміцнює взаємність (reciprocity) та підсилює солідарність, натомість ОСК полегшує отримання зовнішніх ресурсів та поширення інформації [7].

Таким чином, ЗСК характеризує зв'язки, що виникають (зароджуються та розвиваються) в гомогенних групах. Гомогенність може мати етнічну, релігійну, расову чи іншу основу. ЗСК дає певні переваги та бонуси для членів цих груп і, своєю чергою, позбавляє переваг тих, хто не належить до цієї групи і не має доступу до її ЗСК. Власне, це й характеризує альтернативну назву ЗСК як ексклюзивного, що відмежовує членів групи від тих, хто «поза нею». З іншого боку, «зв'язування» (bonding) зв'язків між членами цієї групи обмежує їхню діяльність, закриває від «зовнішнього світу» та не дає розвиватися в певних напрямках (наприклад, у підприємстві чи

масштабуванні бізнесу). Отже, ЗСК є позитивним для отримання переваг певної соціальної групи, але має негативний ефект для діяльності поза нею.

ОСК натомість притаманна гетерогенність зв'язків. ОСК поєднує представників різних груп/категорій, чим розширює та збагачує їхні соціальні мережі. Таким чином, ОСК, на відміну від зв'язуючого, справді може конвертуватися в інші види капіталів, наприклад, фінансовий, культурний, політичний та інші. Адже він розширює межі та надає доступ до інших сфер, що є поза групою належності індивіда. ОСК будується через подолання расових, класових, гендерних та інших бар'єрів. Тобто ОСК оминає структурні та соціальні перешкоди й обмеження для встановлення зв'язків і соціальних контактів.

ОСК сприяє кооперації та підвищенню рівня довіри, ЗСК натомість призводить до «закриття» спільнот, можливими наслідками чого на загальносуспільному рівні може бути збільшення рівня корупції та етноцентризму. ОСК сприяє формуванню нових зв'язків та збільшенню норм взаємності. Такий вид капіталу не лише залежить від активної громадської діяльності, а й сприяє виникненню і підсиленню рухів за громадянські права. На противагу йому, ЗСК «виховує» специфічну (обмежену) взаємність, солідарність та лояльність до інгрупи [11]. Отже, ЗСК поєднує «людей, які схожі один на одного у важливих аспектах», тоді як ОСК – «людей, що не схожі одне на одного» [8, с. 11].

Емпіричною базою цього дослідження були дані Європейського соціального дослідження (тут і далі – ЄСД) щодо України та Польщі. ЄСД має низку індикаторів СК, що є (майже) незмінними протягом усіх хвиль дослідження з 2002 р. (для України з 2004 р.), що, своєю чергою, дало можливість протестувати модель і в подальшому дозволить перевірити її універсальність. Наразі доступними є дані щодо України з другої (2004 р.) до шостої хвилі (2012 р.) та щодо Польщі з першої (2002 р.) до сьомої (2014 р.). У цій роботі для аналізу використано дані з України та Польщі з другої до шостої хвиль (2004–2012 рр.) дослідження.

Відібрано 24 змінні СК для розвідувального етапу дослідження та 26 для побудови власної ієрархічної моделі. Відібрані змінні відповідають теоретичній операціоналізації та концептуалізації СК та були наявні в усіх 10 масивах (у масивах 2012 р. змінна «Чи є у Вас хто-небудь, з ким би Ви могли поговорити відверто, про особисте, і якщо так, то скільки таких людей у Вашому житті?» була перекодована у змінну «Чи є у Вас

хто-небудь, з ким Ви можете обговорювати свої особисті справи та інтимні питання?» для відповідності індикаторів у масивах попередніх років). У цій статті, з огляду на обсяг тексту, описано лише ієрархічні моделі, побудовані на основі масивів щодо України та Польщі 2012 р. Але ієрархічна структура моделі та її показники якості суттєво не відрізняються від моделей, побудованих на масивах попередніх років.

Відповідно до **методів аналізу даних**, на розвідувальному етапі дослідження було проведено експлораторний факторний аналіз (тут і далі – ЕФА) на 10 масивах (5 щодо України і 5 щодо Польщі) за допомогою статистичного пакету аналізу даних SPSS. Результати цього аналізу підтвердили складну структуру концепту СК та вимоги до розробки кращої моделі його аналізу. Для побудови ієрархічної моделі СК дослідники звернулися до більш сучасних методів, а саме статистичного пакету M+, що нині є одним із передових для аналізу даних і дозволяє використовувати метод моделювання структурними рівняннями (тут і далі – МСР). МСР дав змогу побудувати ієрархічну модель, яка є більш повною за попередні моделі дослідження СК не лише тому, що вона ієрархічна, а ще й тому, що дозволяє одночасно побачити зв'язки і між спостережуваними індикаторами, і між латентними конструктами, тобто не втрачається інформація через перекодування та створення нових змінних, а дається якнайповніша картина бачення СК на наявних змінних.

Першим кроком дослідження побудови моделі СК було проведення ЕФА. Метою ЕФА було поглиблення розуміння факторів-компонентів СК та їхніх взаємовідносин, колінеарності в межах моделі СК для України та Польщі. На основі попереднього аналізу літератури було виокремлено 24 змінні, котрі було включено до опитників ЄСД в Україні та Польщі. Очікувалося виокремлення 5 факторів, що складають СК, виходячи з аналізованих теорій: фактор міжособистісної довіри, інституційної довіри, громадської активності, неформальних мереж, релігійної включеності та активності. Дані було проаналізовано за допомогою статистичного пакету SPSS.

Відповідно до результатів аналізу даних ЕФА, структура СК була досить неоднорідна й мінлива для обох країн (України та Польщі) впродовж 2004–2012 рр. На відміну від операціоналізованих 5 факторів, оптимальною кількістю факторів, виокремлених методом ЕФА на основі однакового набору змінних в Україні та Польщі в різні часові періоди, проявлялося 6 чи 7 факторів. Основні невідповідності стосувалися факторів

громадської активності та інституційної довіри, котрі могли як зливатися, так і розділятися на 2 фактори з невеликим зв'язком (кореляцією). Також для Польщі з'явився фактор довіри до політичних акторів, який не мав аналогів у даних для України. Загалом, якщо Польща у 2004 р. мала 7 факторів у моделі соціального капіталу, то в 2012 р. – лише 6. Разом з тим Україна, маючи 6 факторів для пояснення СК у 2004 р., досягла 7 факторів у 2012 р. Тож можемо спостерігати певне «віддзеркалення» розвитку концепту СК у цих країнах. Якщо в Польщі модель дещо спростилась, то в Україні – ускладнилась. Безперечно, цей методологічний феномен потребує подальшого аналізу й свідчить про те, що багатфакторний ЕФА не надає повноцінної картини для побудови моделі СК на прикладах Польщі та України.

Очевидно, структура СК тісно пов'язана з соціокультурними, політичними змінами, що відбуваються в суспільстві. Наприклад, у разі ескалації протестів фактор громадської активності розділяється на два: орієнтованого на протест та орієнтованого на співпрацю. Утім, вивчення результатів ЕФА аналізу моделі СК виявило суттєві розбіжності моделей для України та Польщі й для різних хвиль опитування. Це дає розуміння, що структура СК змінюється – отже, потрібно будувати більш комплексну, ієрархічну модель СК. Особливої уваги заслуговує зміна самої структури СК, адже, виявляється, в динаміці для України й Польщі сам концепт СК є різним.

З огляду на зазначене було здійснено додаткову теоретичну розвідку та змінено інструмент аналізу даних: від пакету SPSS перейшли до M+, котрий має значно більші можливості аналізу даних з використанням МСР. МСР дозволило побудувати та перевірити ієрархічну багатовимірну конфірмаційну факторну модель разом зі значущими кореляціями між відповідними змінними та факторами і дало розгорнену картину бачення СК (рис. 1).

Ця модель якісно відрізняється від попередніх варіантів операціоналізації тим, що вона розглядає СК як багатовимірну ієрархічну структуру. Основними вимірами (факторами) СК є фактор громадської активності, довіри, неформальних соціальних зв'язків та релігійної активності. Своєю чергою, виміри громадської активності та соціальної довіри розділяються на ще два (під)фактори кожен. Громадська активність складається з електоральної та спрямованої на співпрацю – з одної сторони, і протестної громадської активності – з іншої; довіра – з міжособистісної та інституційної довіри. Своєю чергою, інституційна довіра поділяється на

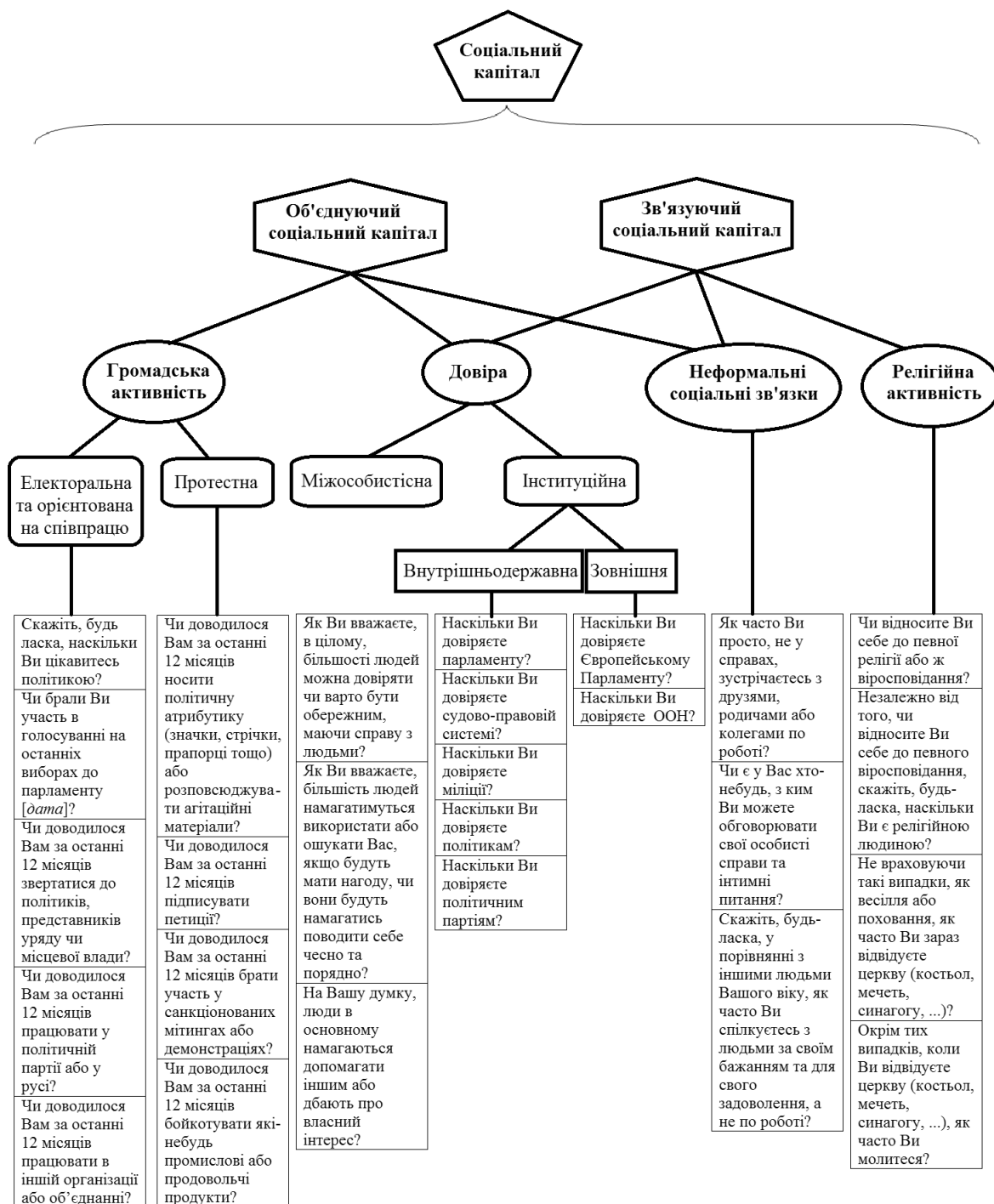

Рис. 1. Операціоналізація ієрархічної багатовимірної моделі соціального капіталу на основі індикаторів ЄСД

зовнішню (довіра до Європарламенту та ООН) та внутрішню (довіра до парламенту, політиків, партій, поліції та правової системи).

Усі чотири основні виміри формують СК. Причому виміри громадської активності, довіри та неформальних соціальних зв'язків об'єднуються і таким чином формують ОСК, а виміри довіри, неформальних соціальних зв'язків та релігійної активності, групуючись, створюють ЗСК. Відповідно до значущих показників

факторних навантажень та кореляцій між факторами можна визначити, який тип СК є домінуючим у певний період часу в певному суспільстві чи соціальній групі. Операціоналізація ієрархічної моделі включає 26 індикаторів, оскільки після тестування експлораторних моделей (що тестувалися на 24 індикаторах) та опрацювання додаткової літератури було прийнято рішення додати індикатори голосування на останніх національних виборах та зацікавленості політикою до

фактора електоральної та спрямованої на співпрацю громадської активності.

Варто зазначити, що для побудови ієрархічної моделі методом МСР у М+ потрібно дотримуватися певного алгоритму, починаючи з побудови моделі факторів «нижчого рівня» (що утворюються з власне спостережуваних змінних), а далі будувати фактори «вищих порядків», при цьому вносячи уточнення чи додаткові умови на кожному шаблі побудови моделі для отримання фінальної моделі високої якості. Відповідно до цього, спочатку було побудовано 7-факторну модель «нижчого рівня» на основі 26 змінних, що дала доволі низькі показники якості, проте на прийнятному рівні (для української моделі: CFI = 0,908 та TLI = 0,892; для польської: CFI = 0,911 та TLI = 0,896). На основі результатів 7-факторної моделі було внесено певні зміни для покращення якості моделі.

І для України, і для Польщі фактор електоральної – орієнтованої на співпрацю громадської активності було розділено на 2 фактори: електоральної та орієнтованої на співпрацю громадської активності. Для України було вилучено з аналізу 2 змінні (бойкотування і наявності людини для обговорення особистих питань, оскільки ці індикатори не навантажились на відповідні фактори), а також додано 7 кореляційних умов між змінними: (1) довіри до поліції та судово-правової системи, (2) довіри до політичних партій та судово-правової системи, (3) до політичних партій та поліції, (4) довіри до політичних партій та політиків, (5) носіння політичної атрибутики і розповсюдження агітаційних матеріалів зі змінною роботою в іншій організації чи русі, (6) підписання петицій за останні 12 місяців та звернення до політиків, представників уряду чи місцевої влади і (7) частоти молитов та частоти відвідування церкви. Для Польщі було додано 2 кореляційні умови (між змінними довіри до поліції та судово-правової системи, а також між індикаторами довіри до політичних партій та довіри до політиків). У польській моделі всі змінні навантажились на відповідні фактори і тому більших модифікацій модель не потребувала.

Таким чином було побудовано 8-факторні моделі «нижчого рівня». Показники якості цих моделей були на дуже високому рівні (для України: CFI = 0,967 і TLI = 0,958; для Польщі: CFI = 0,961 і TLI = 0,953), що дало змогу побудувати модель факторів «вищого рівня» на основі цих 8-факторних моделей.

Відповідно, наступним кроком була побудова 4-факторних моделей основних компонентів СК, а саме було побудовано виміри довіри,

неформальних зв'язків, громадської та релігійної активностей. У результаті також було отримано дуже високі показники якості моделей (для України: CFI = 0,973 і TLI = 0,968; для Польщі: CFI = 0,953 і TLI = 0,947). Це дало змогу на базі 4-факторних моделей побудувати релевантні фінальні моделі **ОСК, ЗСК та комплексної моделі СК** для України та Польщі 2012 р.

Об'єднуюча, зв'язуюча та комплексна моделі соціального капіталу на даних щодо України 2012 р.

Отже, на основі 4-факторної моделі було побудовано моделі зв'язуючого, об'єднуючого, а також комплексну модель СК, куди увійшли всі 4 фактори (довіри, неформальних соціальних зв'язків, релігійної активності та громадської активності).

Важливо зазначити, що для побудови моделей СК для України у 2012 р. були критичними кореляції між індикаторами фактора інституційної довіри, а саме: між довірою до поліції та довірою до судово-правової системи, між довірою до політичних партій та довірою до судово-правової системи, між довірою до політичних партій та довірою до поліції, між довірою до політичних партій та довірою до політиків. Для фактора громадської активності: кореляції між змінною носіння політичної атрибутики і розповсюдження агітаційних матеріалів та змінною роботою в іншій організації чи русі, між змінними підписання петицій за останні 12 місяців та зверненням до політиків, представників уряду чи місцевої влади. Також для фактора релігійної активності критичними були кореляції між частотою молитви та частотою відвідування церкви.

Варто зауважити, що, відповідно до показників модифікаційних індексів результатів тестування, до моделі було запропоновано включити змінну зацікавленості політикою до фактора соціальних зв'язків, а змінну голосування на останніх національних виборах – до фактора релігійної активності. Ці показники свідчать про те, що наведені вище змінні пов'язані з відповідними факторами. Зв'язок змінної зацікавленості політикою та фактора соціальних зв'язків можна пояснити тим, що для українців доволі типовим є обговорення актуальних політичних питань під час зустрічей з друзями чи рідними, що може бути зумовлено зацікавленістю частки українців політичним життям країни. Зв'язок змінної голосування на останніх національних виборах та фактора релігійної активності може бути пов'язаний із тим, що для певних категорій українців і голосування на виборах, і, наприклад, відвідування

церкви шонеділі є радше традицією. Тобто і головування, і відбуття служби може бути не виявами громадської активності та рівня релігійності, а культурною нормою (рутинною практикою) для певних категорій українців.

Наведені нижче 3 моделі є фактично однією моделлю соціального капіталу, продемонстрованою з позицій різних типів капіталу, тож кількісні показники в усіх моделях є ідентичними, проте по-різному інтерпретуються. Показники якості моделей CFI та TLI є дуже високими – на рівні 0,973 та 0,968 відповідно, що свідчить про високу якість ієрархічних моделей СК. Центральним компонентом СК в Україні 2012 р., відповідно до цих моделей, був фактор довіри, оскільки спостерігається найбільше навантаження цього фактора на латентний конструкт СК. Нижче описано та візуально зображено моделі зв'язуючого, об'єднуючого та комплексну модель СК.

Домінуючим компонентом ОСК, відповідно до стандартизованих результатів моделі, була

довіра з факторним навантаженням -0,6. Фактори громадської активності та неформальних соціальних зв'язків мають факторні навантаження 0,286 та -0,220 відповідно. Тобто довіра найбільше визначає латентний конструкт ОСК в Україні 2012 р., що відповідає теоріям Патнема, Фукуями та Штомпки про довіру як основу СК (рис. 2).

При цьому латентний конструкт ОСК прямо пов'язаний із фактором релігійної активності, про що свідчить показник кореляції на рівні 0,38, хоча власне релігійна активність не є компонентом ОСК (рис. 2). Такий позитивний зв'язок є доволі поширеним [5], а не суто українською специфікою. Оскільки релігійні громади не є статусно однорідними, вони можуть сприяти формуванню ОСК.

Як і в попередній моделі, фактор довіри з факторним навантаженням 0,6 був домінуючим у концепції ЗСК українців у 2012 р. Фактори неформальних соціальних зв'язків та релігійної активності навантажилися на латентний

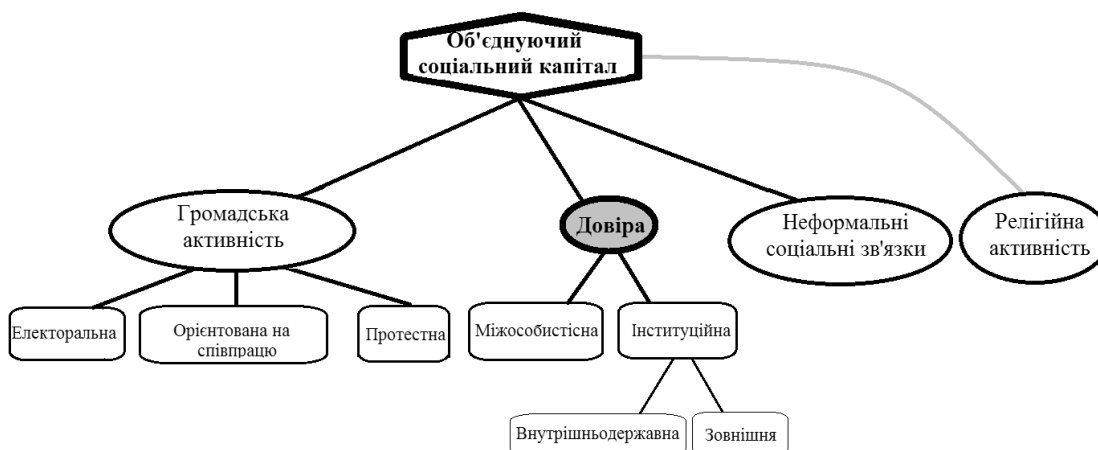

Рис. 2. Модель об'єднуючого соціального капіталу на даних щодо України 2012 р.

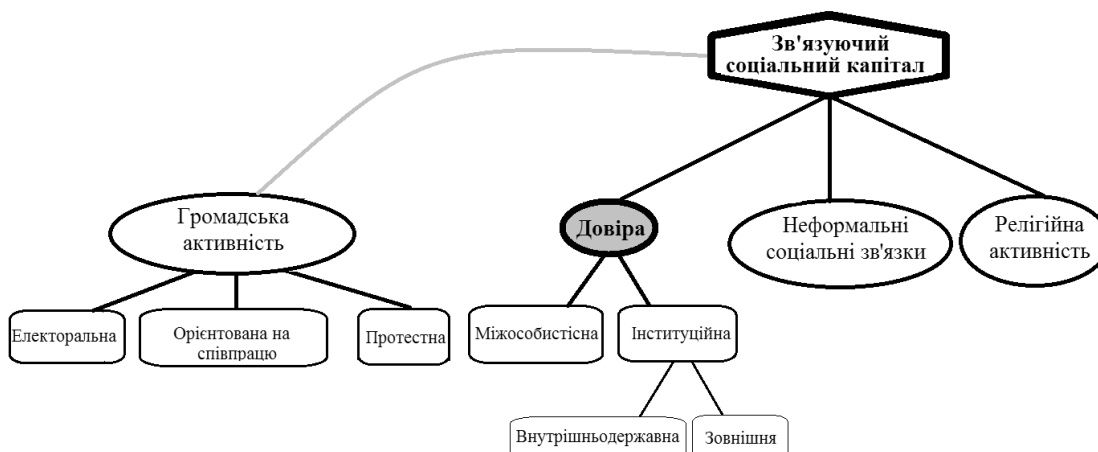

Рис. 3. Модель зв'язуючого соціального капіталу на даних щодо України 2012 р.

конструкт ЗСК на рівні 0,22 та -0,38 відповідно. Згідно зі стандартизованими результатами моделі, конструкт ЗСК корелює з фактором громадської активності на середньому рівні, про що свідчить показник -0,28. Тобто, за цією моделлю, чим вищим був рівень довіри, чим частішими були зустрічі та спілкування з друзями та родичами, і чим менш релігійно активними були українці, тим менш імовірно, що вони при цьому були громадсько активними (рис. 3).

За комплексною моделлю, латентний конструкт СК був побудований на основі всіх 4 раніше виокремлених факторів-компонентів СК: довіри, неформальних зв'язків, громадської та релігійної активності. Факторні навантаження компонентів на інтегральний конструкт СК відповідають навантаженням у моделях ЗСК та ОСК і були такими: 0,29 для фактора громадської активності, -0,6 для фактора довіри, -0,22 для фактора неформальних соціальних зв'язків та 0,38 для фактора релігійної активності (рис. 4).

СК та фактором СК, що не є властивим для цього типу капіталу.

Об'єднуюча, зв'язуюча та комплексна моделі соціального капіталу на даних щодо Польщі 2012 р.

Побудова якісної 4-факторної моделі на польських даних 2012 р. дала можливість зведення фінальної моделі ЗСК, ОСК та комплексної моделі СК. Ці моделі, так само як і попередні, є трьома кутами зору на одну й ту саму модель, відповідно, вони мають низку спільних характеристик, а саме: однаково високі показники якості моделі, кореляції між певними індикаторами, що є визначальними для високої якості моделі, та дані показників модифікаційних індексів. Якість кожної з трьох моделей була дуже високою відповідно до критеріїв CFI та TLI із кількісними показниками 0,953 та 0,946 відповідно.

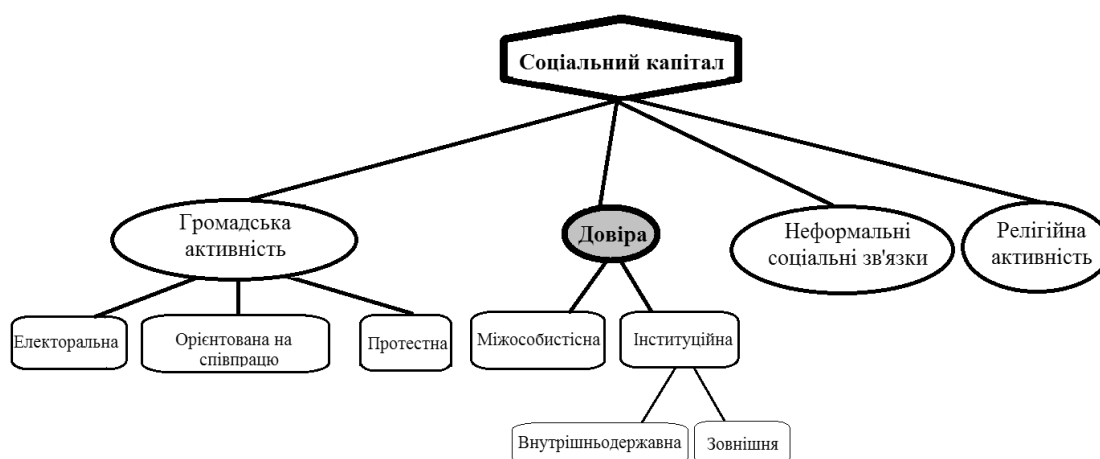

Рис. 4. Комплексна модель соціального капіталу на даних щодо України 2012 р.

Отже, фактично ці моделі ЗСК, ОСК та комплексна модель СК – це одна модель, зображена під різними кутами зору. При цьому залежно від мети та завдань дослідження можна використовувати або одну з цих моделей, або комбінувати кілька моделей разом. При дослідженні структури та рівня СК без специфікації типу СК доречнішим є використання комплексної моделі СК. Якщо ж метою є порівняння рівнів ЗСК і ОСК у межах однієї групи чи суспільства, можна використовувати одночасно 2 моделі типів СК. У разі, коли метою дослідження є аналіз певного типу СК, доречним буде використання моделі ЗСК чи ОСК. При цьому така модель дає можливість простежити кореляцію між обраним для дослідження типом

Для роботи моделі було закладено такі кореляційні умови між змінними: наявність зв'язку між індикаторами довіри до поліції та судово-правової системи і між індикаторами довіри до політичних партій та політиків. Змінні корелюють між собою на рівні 0,33 та 0,5 відповідно. Ці кореляційні умови було закладено в модель для покращення її якості, вони були важливими власне для побудови самої моделі. Отже, зв'язки між цими змінними мали значну вагу для Польщі у 2012 р.

Відповідно до показників модифікаційних індексів за результатами моделі було виявлено, що змінна підписання петицій за минулі 12 місяців тяжіє до фактора активності, орієнтованої на співпрацю (в той час як вона включена до

фактора протестної активності в моделі), що можна пояснити тим, що для поляків підписання петицій може бути цілком прийнятним, нормальним способом комунікації з представниками влади, а не лише виявом протесту.

До фактора протестної громадської активності тяжіють індикатори звернення до політиків, представників уряду чи місцевої влади за минулі 12 місяців та роботи в іншій організації чи русі, що ввійшли до фактора громадської активності, орієнтованої на співпрацю. У першому випадку тяжіння індикатора до фактора протестної активності може бути пов'язано з тим, що безпосереднє звернення до представників влади для поляків часом є крайньою формою досягнення мети, коли формальні звернення (наприклад, листи та петиції) не були розглянуті або на які поляки не отримали задовільної для них реакції. У випадку другої змінної одним з варіантів інтерпретації може бути те, що робота в певній іншій організації чи русі може мати опозиційний характер або ця організація транлює протилежні до провладної точки зору погляди та цінності. Робота в організації такого типу може мати протестний характер.

Змінна зацікавленості політикою тяжіє до факторів внутрішньодержавної та зовнішньої довіри, що є доволі очевидним, оскільки людина, зацікавлена політикою, більше розбирається в питаннях, що стосуються політичної сфери, що дає їй змогу краще сформулювати своє ставлення щодо (не)довіри до відповідних політичних інституцій. Також до фактора зовнішньої інституційної довіри тяжіє змінна довіри до політичних партій, що можна пояснити тим, що, коли респонденти відповідали на запитання про довіру до політичних партій, вони водночас

розуміли під нею і довіру до партій у Сеймі, і довіру до партій у Європарламенті.

Змінна довіри до поліції тяжіє до фактора релігійності, що може бути опосередковано пов'язано з іншим латентним конструктом, який поєднує ці два фактори, а саме цінністю конформності та прагненням дотримуватися норм. Згідно з цінностями Шварца, вимір консерватизму об'єднує цінності конформності, традиційності та безпеки [9]. Власне, фактор релігійної активності відповідає цінності традиційності, а змінна довіри до поліції – цінності безпеки, обидві з яких входять до виміру консерватизму.

Далі було описано специфічні ознаки моделей СК Польщі у 2012 р. на емпіричній базі ЄСД. Модель ОСК було побудовано на основі попередньо визначених 4 конструктив-компонентів СК, описаних вище. При цьому домінуючим, найвизначальнішим фактором СК (у цій та інших двох моделях) виступав фактор соціальних зв'язків. Фактори довіри та громадської активності навантажилися на конструкт ОСК на рівні близько 0,2 кожен. Фактор релігійної активності за цією моделлю не корелює з конструктом ОСК. Проте, відповідно до показників модифікаційних індексів, певні змінні цього фактора, а саме змінні частоти відвідування церкви та частоти молитов, тяжіють до латентного конструкту ОСК (рис. 5). Це може бути пов'язано з тим, що на фактор релігійної активності навантажуються як індикатори належності до віросповідання та рівня релігійності, так і індикатори, що стосуються власне діяльності, пов'язаної з релігійною участю. Власне, останні радше відносяться до СК поляків, натомість перші 2 змінні стосуються особистого вибору.

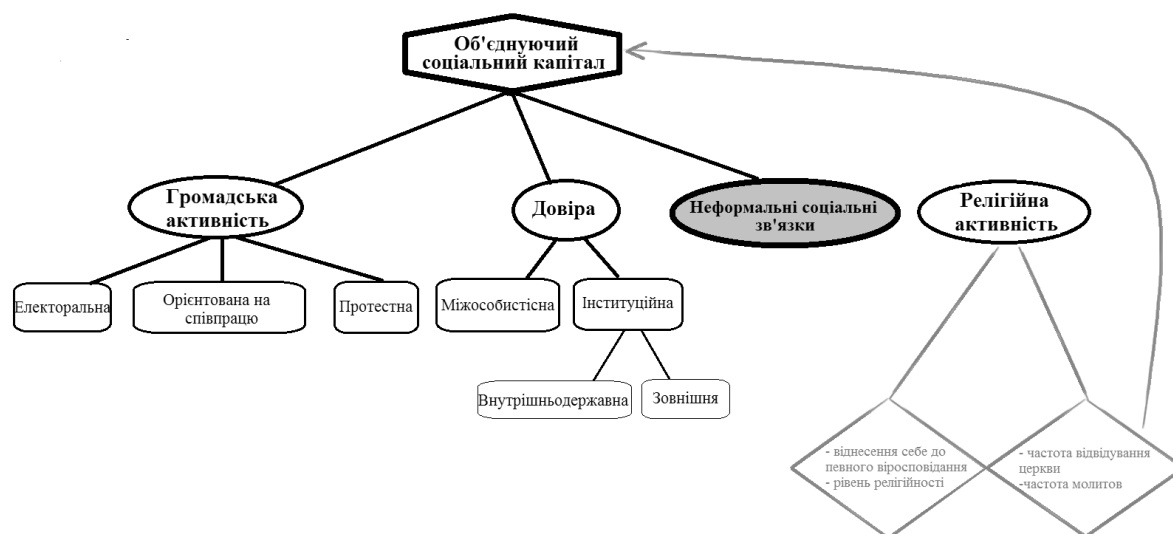

Рис. 5. Модель об'єднуючого соціального капіталу на даних щодо Польщі 2012 р.

Модель ОСК на основі даних ЄСД щодо України за 2012 р. майже ідентична до моделі Польщі за 2012 р. В обох моделях конструкт ОСК побудований на основі факторів довіри, неформальних зв'язків та громадської активності. Відмінності полягають лише в найвизначальнішому факторі ОСК (в Україні – це фактор довіри, в Польщі – неформальних зв'язків) та кореляції між цим типом СК та фактором релігійної активності (в Україні наявний кореляційний зв'язок середньої сили, в Польщі кореляція між факторами відсутня).

На відміну від моделі ОСК, ідентичну з українською модель ЗСК побудувати на польських даних виявилось неможливо, адже фактор релігійної активності, сформований на основі 4 індикаторів віри, не корелює з іншими визначеними в рамках дослідження вимірами СК. Тому побудова раніше операціоналізованої моделі ЗСК на даних ЄСД 2012 р. для Польщі не є можливою (рис. 6).

• Фактор громадської активності, своєю чергою, слабо корелює з новоутвореним латентним конструктом.

Відповідно до показників модифікаційних індексів цієї моделі, дві змінні з фактора релігійної активності, а саме частота відвідування церкви та частота молитви, тяжіють до новоутвореного латентного конструкту. Ці результати дають підстави для перегляду операціоналізації моделі ЗСК на основі даних ЄСД для Польщі 2012 р. Імовірно, для поляків віра та ритуальні практики, пов'язані з вірою, є внутрішньо відмінними конструктами, хоча й обидва належать до фактора релігії. Можливо, в той час як належність до певного віросповідання та рівень релігійності людини є питаннями індивідуального вибору, ритуальні практики, пов'язані з релігією, є соціальним виміром, що бере участь у формуванні ЗСК. Таким чином, для перевірки цієї гіпотези було побудовано додаткову модифіковану модель ЗСК для Польщі, наведену нижче.

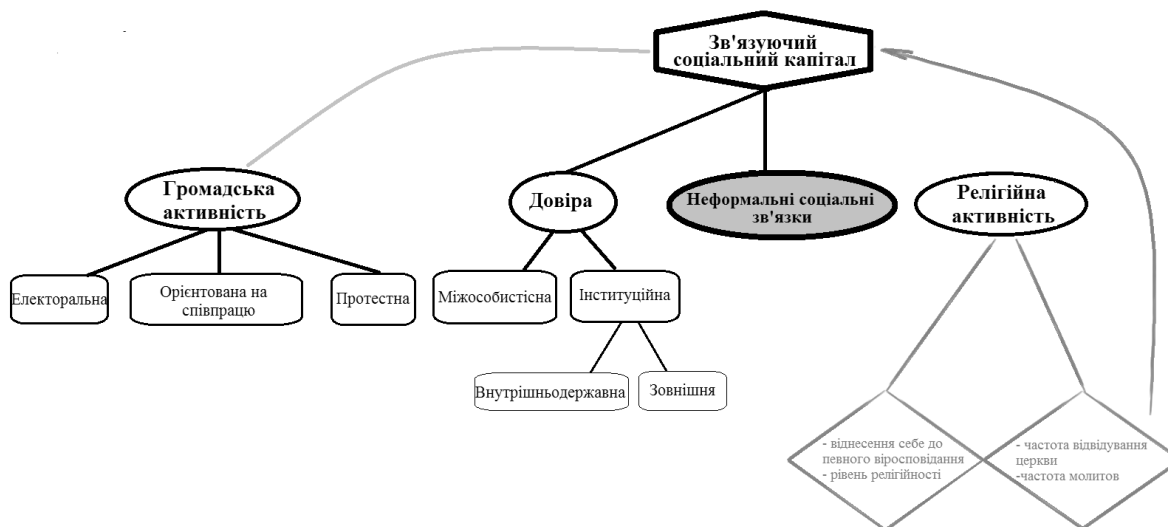

Рис. 6. Модель зв'язуючого соціального капіталу на даних щодо Польщі 2012 р.

При спробі побудови моделі ЗСК для Польщі 2012 р. було отримано такі стандартизовані результати моделі:

• На латентний конструкт ЗСК навантажилися фактори неформальних соціальних зв'язків та довіри, де фактор соціальних зв'язків є найбільш визначальним. При цьому фактор релігійної активності мав навантаження лише 0,06 на конструкт ЗСК і, відповідно до цього, не увійшов до новоутвореного фактора «вищого порядку». Отже, цей новоутворений фактор не є латентним конструктом ЗСК, а синтезом довіри та соціальних зв'язків.

Комплексна модель СК на даних ЄСД щодо Польщі 2012 р. виглядає ідентично до моделі ОСК для цієї країни, описаної вище. Відповідно до стандартизованих результатів моделі, на латентний конструкт СК навантажилися фактори неформальних соціальних зв'язків, довіри та громадської активності, причому перший із факторів найсильніше визначив латентний конструкт «вищого порядку». Фактор релігійної активності не увійшов до структури латентного конструкту відповідно до значення факторного навантаження нижче ніж 0,1. Проте до концепту СК тяжіють 2 індикатори релігійної активності

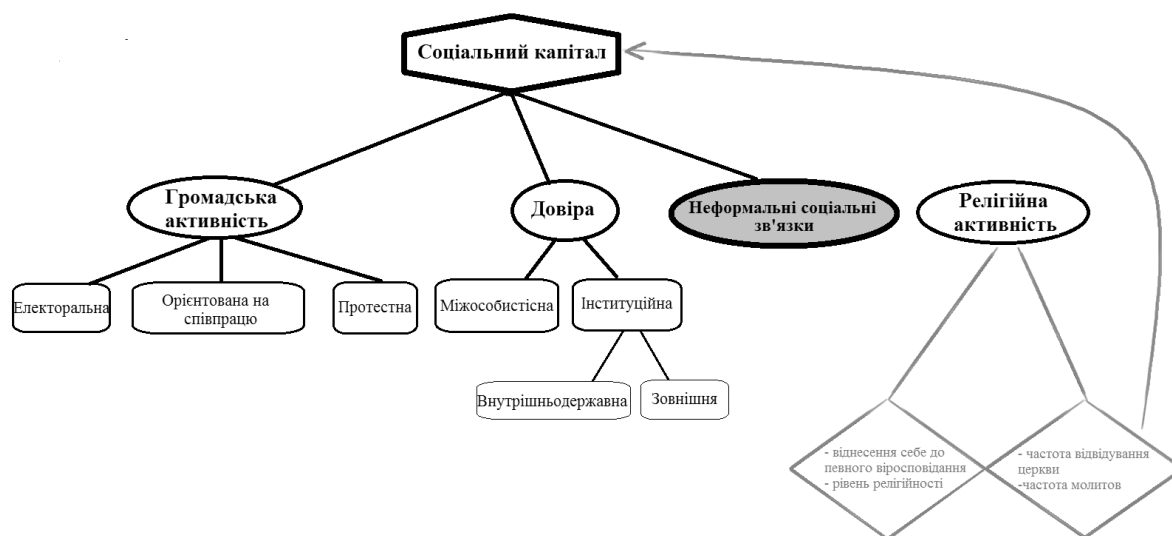

Рис. 7. Комплексна модель соціального капіталу на даних щодо Польщі 2012 р.

(частота відвідування церкви та частота молитов) (рис. 7).

Ці результати свідчать, що для побудови комплексної моделі СК бракує вимірів цього виду капіталу і, відповідно, індикаторів для формування повної якісної моделі.

Нижче наведено модифіковану модель ЗСК на даних щодо Польщі 2012 р. До цієї моделі ЗСК було внесено такі зміни: фактор релігійної активності розділено на 2 фактори «нижчого рівня» – фактор віри та фактор ритуальних практик релігійності. Таким чином, до фактора віри увійшли індикатори належності до певного віросповідання та рівня релігійності, а до фактора ритуальних практик релігійності – індикатори частоти відвідування церкви та частоти молитов. Наповненість інших раніше виокремлених факторів та побудова структури СК залишилися незмінними. Таким чином, латентний конструкт

ЗСК був побудований на основі факторів неформальних соціальних зв'язків, довіри та ритуальних практик релігійності.

Якість модифікованої моделі ЗСК на даних щодо Польщі 2012 р. є мінімально прийнятною, оскільки показники CFI та TLI становлять відповідно 0,908 та 0,895 (рис. 8).

Відповідно до стандартизованих результатів цієї моделі, на латентний конструкт СК навантажуються на рівні вище ніж 0,5 фактори неформальних соціальних зв'язків та ритуальних практик релігійності, причому останній фактор найбільше визначає фактор «вищого порядку». Фактор довіри відповідно до цієї моделі не увійшов до структури ЗСК. Новоутворений латентний конструкт сильно корелює з фактором віри і при цьому не корелює з фактором громадської активності. Хоча ні фактор віри, ні фактор ритуальних практик релігійності не корелюють

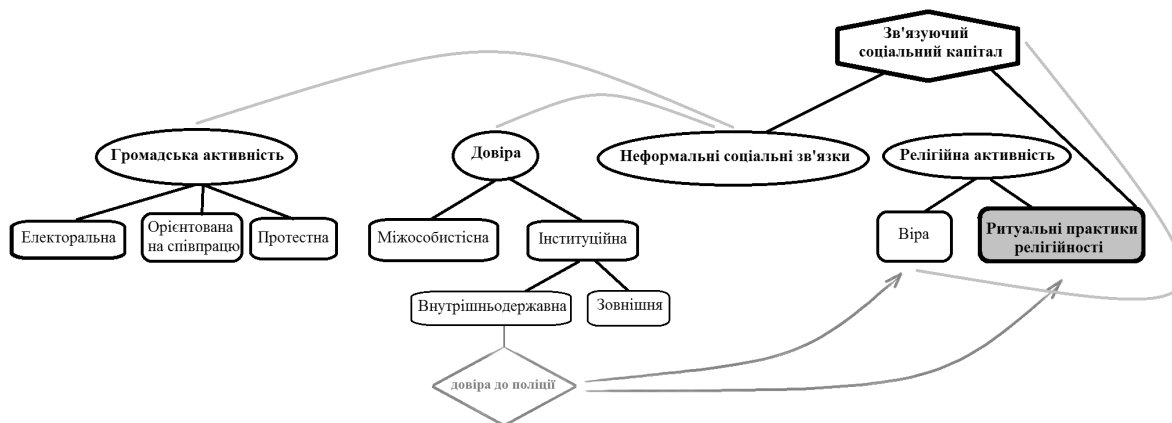

Рис. 8. Модифікована модель зв'язуючого соціального капіталу на даних щодо Польщі 2012 р.

із фактором довіри, відповідно до показників модифікаційних індексів змінна довіри до поліції тяжіє до обох зазначених вище факторів. Тобто наявний певний зв'язок між індикатором довіри до поліції та індикаторами релігійної активності.

Отже, з огляду на отримані результати можна зробити висновок, що даних масиву ЄСД щодо Польщі 2012 р. недостатньо для побудови моделі ЗСК на основі релігійної залученості. Для побудови моделі ЗСК Польщі потрібно збільшення вимірів (і відповідно індикаторів) цього типу капіталу. Внесені модифікації не вирішили проблему побудови моделі ЗСК для Польщі 2012 р. на виокремлених 26 змінних СК, що може бути зумовлено або недостатньою кількістю індикаторів, або змістовно через специфіку концепту ЗСК Польщі у 2012 р. Хоча поляки є релігійними, проте ця модель показує, що релігія не пов'язана з СК поляків, тому варто розвивати надалі розробку повнішої та кращої моделі СК.

Висновки

Відповідно до результатів ЕФА розвідувального етапу дослідження, залежно від року та країни збору даних оптимальна кількість факторів СК, виокремлена експлораторним шляхом на основі однакового набору індикаторів, є змінною. На даних щодо України та Польщі з 2004 до 2012 р. у 10 різних масивах на основі однакових 24 змінних оптимальна кількість факторів коливалася від 6 до 7 (причому змістовно виділялися фактори різного наповнення), що свідчить про складність концепту та потребу побудови більш складної комплексної моделі. Отже, з результатів ЕФА видно, що структура СК відрізняється між країнами та в часовій динаміці в межах однієї країни. Таким чином, операціоналізуючи СК як багатовимірний концепт, слід зважати не лише на кількісні показники значення факторів та зв'язки між вимірами, а й на ієрархічну структуру, яку формують ці виміри. Тому для покращення розуміння концепту СК було побудовано ієрархічну багатовимірну модель СК.

З результатів побудови ієрархічної моделі видно, що структура СК подібна в Україні та Польщі (однакові концепти вибудувались у приблизно однакову ієрархічну модель). Проте зв'язки між концептами всередині структури СК в Україні та Польщі у 2012 р. різні. Такий висновок свідчить про те, що варто досліджувати не лише те, наскільки зріс чи впав рівень СК,

чи він більший/менший у певних країнах, а й звертати увагу на саму структуру капіталу та зв'язки між його компонентами.

Основною різницею між моделями, побудованими на даних щодо України та Польщі 2012 р., була така: в Україні фактор довіри – основний у моделі. Він мав найвищі факторні навантаження на конструкт СК та з ним корелюють інші 3 фактори, хоча між собою в цих факторів кореляції майже немає. У Польщі домінуючим був фактор неформальних зв'язків, оскільки він мав найвищі факторні навантаження та кореляції з факторами довіри і громадської активності. Також особливістю польської моделі була непов'язаність фактора релігійної активності з іншими компонентами СК.

Одним з важливих результатів і для України, і для Польщі було те, що деякі фактори громадської та релігійної активності на певних рівнях побудови моделі прямо корелюють між собою. Наявність таких зв'язків заперечує твердження з перших праць Патнема, що релігійна активність перешкоджає розвитку соціального капіталу.

У результаті побудови багаторівневої моделі було отримано по 3 моделі СК для України та Польщі у 2012 р.: модель зв'язуючого, об'єднуючого та комплексну модель СК. Ці моделі фактично є однією інтегральною моделлю СК, продемонстрованою з точок зору різних концептуалізацій СК. Проте вона операційно не може бути зведена до однієї процедури побудови моделі через виникнення крос-факторних навантажень на високому ієрархічному щаблі. Таким чином, від постановки дослідницького питання залежить обрання дослідником моделі чи моделей, що дає змогу досліджувати певний(і) тип(и) СК чи СК загалом. Тобто на підставі дослідницького питання обирається напрям дослідження СК та відповідна модель (чи моделі). Для міжкультурних досліджень краще досліджувати не СК загалом, а саме порівнювати структури типів СК, де в одних суспільствах буде більше виражений ЗСК, в інших – ОСК. Такий самий підхід можна використовувати і для регіональних порівнянь усередині країни, як це робив Патнем з Італією для відповіді на запитання про причини відмінності в рівнях економічного розвитку. Для лонгітюдних досліджень, наприклад, динаміки СК у країні, можна брати комплексну модель СК і досліджувати коливання його рівня в часовій перспективі. Тобто поділ на 3 моделі, своєю чергою, є не обмеженням, а перевагою для подальшого використання цієї моделі.

Список літератури

1. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 3. – С. 122–139.
2. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма; пер. с англ. – М.: АСТ: Ермак, 2004. – 730 с.
3. Bourdieu P. The Forms of Capital / P. Bourdieu // *Handbook of Theory and Research for Sociology of Education* / Ed. J. G. Richardson. – N.Y., Westport, Connecticut, London: Greenwood Press, 1986. – P. 241–258.
4. Fukuyama F. Social capital and the global economy / Francis Fukuyama // *Foreign Affairs*. – 1995. – No. 74. – P. 89–103.
5. Lockhart W. H. Building bridges and bonds: Generating social capital in secular and faith-based poverty-to-work programs / W. H. Lockhart // *Sociology of Religion*. – 2005. – No. 66.1. – P. 45–60.
6. Putnam R. The prosperous community – Social Capital and Public Life / R. Putnam // *The American Prospect*. – 1993. – No. 13. – P. 35–42.
7. Putnam R. Bowling alone: the collapse and revival of American community / Robert Putnam. – N.Y.: Simon Schuster, 2000. – 541 p.
8. Putnam R. D. *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society* / R. D. Putnam. – N.Y.: Oxford University Press, 2002. – 522 p.
9. Schwartz S. H. An overview of the Schwartz theory of basic values / S. H. Schwartz // *Online Readings in Psychology and Culture*. – 2012. – Vol. 2, No. 1. – P. 9.
10. Sztompka P. *Trust: a sociological theory* / P. Sztompka. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 214 p.
11. Zmerli S. Bonding and bridging social capital. A relevant concept for political participation [Electronic resource] / S. Zmerli. – ECPR Joint Sessions. – Turin, Italy: Mannheim Centre for European Social Research, 2002. – Mode of access: http://www.mzes.uni-mannheim.de/publications/papers/SZ_ecpr_7.pdf. – Title from the screen.

T. Novyk, M. Wynnyckyj

DEVELOPMENT OF A HIERARCHICAL MULTIDIMENSIONAL MODEL OF SOCIAL CAPITAL: VERIFICATION USING DATA FROM UKRAINE AND POLAND

Notwithstanding the frequency with which the concept of social capital is found in the social science literature, a consensual definition of this term – not to mention its operationalization – does not exist. This paper represents an attempt to conceptualize the social capital construct in a multi-factor model using data from several waves of ESS from Ukraine and Poland. Using multi-dimensional modelling, hierarchical models of social capital are presented for Ukraine and Poland in three dimensions: bridging social capital, bonding social capital, and a complex model for the construct. Although the components of social capital in these three dimensions for the two countries were found to be similar, the linkage between construct components was contingent. In the two researched country datasets, the weight of trust, social ties, civic activism, and religious activism factors were found to vary, and this suggests that social capital is not to be measured as an absolute quantity, but rather as a construct for which the relationship between components is important. In Ukraine, trust was found to be the central component of the model with the highest factor loading on the social capital construct, and correlated to the three others, but with minimal correlation between the three lower-level factors. In Poland, the dominant factor was informal social ties, and was strongly correlated to civic activity and trust, but surprisingly, no link was found between religious activism and the other components of social capital in the Polish 2012 data. Obtained results are applicable to longitudinal, cross-cultural, and interregional research, and also as a means of determining the dominant (bridging or bonding) social capital type.

Keywords: social capital, bridging, bonding, hierarchical multidimensional model, trust, social ties, religious activism.

Матеріал надійшов 27.06.2016